

Ferheng-i Âsyâ-yi Miyâne (Kâbil 1381 hş./2002).

Neşir: Hûşhâl Han Hatak, *Külliyât* (Kandehar 1317 hş./1938); Minhâc-ı Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî* (I-II, Kandehar 1328 hş./1949; Kâbil 1328 hş./1949, 1342 hş./1963; Tahran 1347 hş./1968, 1363 hş./1984); Atâ Muhammed-i Şikârpûrî, *Taza Navai Marek* (Karaçi 1959); Hâce Abdullah-ı Ensârî Herevî, *Tabakâtü's-sûfiyye* (Kâbil 1341 hş./1962; Tahran 1362 hş./1983); a.mlf., *Şad Meydân ez-Âmâli Şeyhülislâm Hâce 'Abdullâh Enşârî Herevî* (Kâbil 1341 hş./1962); Abdurrahmân-ı Câmî, *Ser-rişte-i Tarîk-i Hâcegân: Risâle fi zîkr* (Kâbil 1343 hş./1964); Gerdî-zî, *Zeynü'l-aḥbâr* (Tahran 1347 hş./1968, 1363 hş./1984, 1366 hş./1987); Ebû Bekir Abdullah b. Ömer-i Belhî, *Fezâ'il-i Belḥ* (Far. trc. Abdullah Muhammed b. Muhammed Hüseyin-i Belhî, Tahran 1350 hş./1971); Ebû'r-Recâ el-Müemmel b. Mesrûr el-Mervî eş-Şâfi, *Ravzatü'l-ferîḳayn* (Tahran 1359 hş./1979). Habîbî Hamîd-i Keşmîrî'nin *Ekbernâme* adlı eserini açıklama ve notlarla birlikte 1930 yılında yayıma hazırlamışsa da bugüne kadar neşredilmemiştir. Ayrıca Peştu diliyle ilgili en eski kaynaklarından olan Muhammed Hotek b. Dâvud'un *Pete Hizâne*'sini gün ışığına çıkararak yayımlamış (Kâbil 1323 hş./1944) ve eser *The Hidden Treasure: A Biography of Pashtoon Poets* adıyla İngilizce'ye çevrilmiştir (Lanham 1997).

Abdülhay Habîbî özellikle Peştu dili ve edebiyatına dair önemli eserler kaleme almış, daha gençlik yıllarında bir grup araştırmacıyla birlikte *Hôd-âmûz yâ Mu'alim-i Peştû* adıyla iki ciltlik Peştuca öğretim kitabı hazırlamıştır (Kandehar 1314 hş./1935). Yine Lâl Muhammed Kakar ile birlikte *Pure Paştû (Kâmûs-i Peştû)* adıyla 10.000 kelimelik bir sözlük yayımlamış (Kâbil 1318 hş./1939), Peştu edebiyatının tarihî gelişimiyle ilgili iki ciltlik Peştu edebiyatı tarihi kaleme almıştır (Kâbil 1324-1343/1945-1964). Bu alandaki diğer bir çalışması olan *Peştû vu Levikân-ı Gâzne* adlı eserinde Peştu edebiyatı ile Gâzne tarihini incelemiştir (Kâbil 1341/1962). Habîbî, Afganistan coğrafyasındaki İslâm öncesi kitâbelerin yayımlanması alanında önemli eserler vermiştir. Onun kitâbelere dair çalışmalarından biri *Heft Ketibe-yi Qadîm*'idir (Kâbil 1348 hş./1969). Habîbî *Yağmâ*, *Rehnûmâ-yı Kitâb* ve *Âryâna* gibi pek çok gazete ve dergide, ayrıca *Urdû Dâ'ire-i Ma'ârif-i İslâmiyye*'de (*UDMI*) çok sayıda makale ve madde yazmış, makalelerinin bir kısmı *Pencâh*

Maḳâle: Der-bâre-yi Coğrâfiyâ-yi Târîhi-yi Afğânistân adıyla yayımlanmıştır. Gazetecilik yıllarında deneme, hikâye ve roman türlerinde de eserler vermiş, yine gazetecilik yıllarında Victor Hugo'nun *Sefiller (Les misérables)* adlı eserini Farsça'ya tercüme ederek Kâbil'de yayımlamıştır. Ayrıca Hâkim es-Semer-kandî'nin *es-Sevâdü'l-a'zam*'ını *Terce-me-i es-Sevâdü'l-a'zam* adıyla Farsça'ya çevirmiş (Tahran 1348 hş./1969), Peştuca ve Farsça şiirler de yazmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

İrec Efşâr, *Fihrist-i Maḳâlât-ı Fârsî der-Zemîne-yi Taḥkîkât-ı Îrânî*, Tahran 1989-90, I-IV, tür.yer.; L. W. Adamec, *Historical Dictionary of Afghanistan*, Metuchen 1991, s. 181-182; L. R. Reddy, *Inside Afghanistan: End of the Taliban Era?*, New Delhi 2002, s. 73; Shukor Zardushtian, *Secularism in Afghanistan*, Bloomington 2013, s. 154; M. Halim Tanwir, *Afghanistan: History, Diplomacy & Journalism*, Bloomington 2013, I, 216-220; "Üstâd 'Abdülhay Habîbî-yi Afğânistânî", *Yağmâ*, XVI/6, Tahran 1342 hş./1963, s. 261-265; M. İsmâîlpûr, "Habîbî, 'Abdülhay", *Dânišnâme-i Edeb-i Fârsî* (nşr. Hasan Enûş), Tahran 1381 hş./2002, s. 329-330; http://alamahabibi.com/biography_Abdul_Hai_Habibi.htm (10.01.2015).

OSMAN GAZİ ÖZGÜDENLİ

HABİBÜRRAHMAN el-A'ZAMÎ

(bk. A'ZAMÎ, Habîbürrahman).

el-HÂC AHMED DEM

(الحاج أحمد دم)

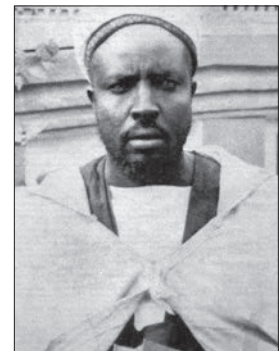
el-Hâc Ahmed Dem b. Muhammed el-Emin (Mamadou Lamine)
b. Ahmed Mbacke
es-Sûkûnî es-Senegâlî
(1894-1973)

Senegalli âlim, müfessir ve sûfi.

1312'de (1894-95) doğdu, 1890'da doğduğu da kaydedilir. Hunwick doğum yerini Sine Sâlûm bölgesinin merkezi Sûkûn (Sokone), Kebâ İmrân ve Cherno Ka Habib aynı yöredeki Cûbîyî Kul (Diobéné Guel / Ndiobene Gallo) olarak gösterir. Kesemans (Casamance) bölgesinde Ndjendé yakınında Mankano'da doğduğu ve ailesinin daha sonra Cûbîyî Kul'a göçtüğü de kaydedilir. Tekrûr asıllı Fûlânî bir aileye mensup olup el-Hâc Mâlik b. Osman Siy, Ahmedu Bamba ve Osman b. Fûdî ile akrabadır. Bir çiftçi olan babasını altı yaşında kaybedince onun vasiyeti üzerine eğitimiyle amcası Muhammed Yâsîn Dem ilgilendi. Amcasının yanında Kur'an'ı ezberledikten sonra öğrenimine devam etmesi için annesi onu Senegal'in kuzeyindeki Futa Toro'ya

gönderdi. Encâybi (N'Daibé / Diaibou) köyünde İbrâhim Hâv'dan İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî'nin *er-Risâle*'sini, Vâleldî'de (Walaldé) kardeşi Elfâ Muhammed Hâv'dan astronomi ve hesap dahil çeşitli ilimlere dair dersler aldı, ayrıca onun vasıtasıyla Ticânîyye tarikatına intisap etti. Daha sonra aynı bölgedeki Kîclen'e (Nguidjilone) giderek Şeyh Cîrnû Ahmed Muhtâr Yerû Bâl'dan (Thierno Yéro Baal) Harîrî'nin *el-Maḳâmât*'ını ve Bûsîrî'nin *el-Ḳaṣidetü'l-Hemziyye*'sini okudu. 1922'de Sûkûn'a döndü.

Arapça yanında yedi mahallî dil bilen el-Hâc Ahmed Sûkûn'da açtığı, kendi adıyla anılan medresede çeşitli kabilelerden gelen çok sayıda öğrenciye Arap dili ve edebiyatı, tefsir, hadis, fıkıh, kelâm, mantık, astronomi ve hesap dersleri verdi. Talebeleri arasında oğulları Muhammed Ahmed, Ahmed Ticânî, Abdülazîz ed-Debbâğ, Abdüsselâm, Beşîr, Halîl ve Mevlûd Dem başta olmak üzere Hâc Abdullah Cînk (Abdoulaye Dieng), Elfâ Muhammed Câlû (Diyâlû / Diallo), Muhammed İbrâhim Câlû, İbrâhim Kântî (Kanté), Elfâ Ömer Diyâ ve Ömer Hâv anılır. el-Hâc Ahmed Dem 1922'de hacca gitti, hac ibadetini eda ettikten sonra Bağdat'a geçerek orada Mâlikî fıkıhı okudu. Bu arada bir Ticânîyye şeyhinden el almak için Akkâ'ya gitti. Memleketine dönünce el-Hâc Ömer'in halifelerinden, ayrıca el-Hâc Mâlik b. Osman Siy'in Dakar'a 90 km. mesafedeki Tivâvûn'da (Tivaouane) bulunan zâviyesinde kendisinden Ticânî virdi aldı ve "mukaddem" tayin edildi. Hilâfet aldığı şeyhlerden biri de Ticânî şeyhi Elfâ Hâşim'dir. Mûtedil bir tasavvufî çizgi izledi. Aynı tarikatın şeyhlerinden İbrâhim Niyâs'ın görüşlerine muhalefet etti. 1947'de Sûkûn'a 7 km. mesafede Medînetü el-Hâc Ahmed Dem (Ndémene) adıyla bir köy kurup oraya yerleşti. Talebe ve müridlerinin çokluğu sebebiyle 1951'de aynı adla ikinci bir köy inşa ettirdi. 10 Aralık 1973'te Sûkûn'da vefat etti ve kendi camisinin hazîresinde defnedildi. Kebâ

el-Hâc
Ahmed Dem

İmrân'ın diğer kaynakların aksine ölümü için verdiği 1977 yılı yanlıştır. Yerine oğlu Muhammed Ahmed Dem (Mamadou Amadou Deme) geçti ve 2014 yılında vefatına kadar irşad görevini sürdürdü.

Eserleri. 1. *Žiyâ'ü'n-neyyireyn el-câmi' beyne 'ulûmi't-ṭâ'ifeteyn*. Her kelimenin zâhirî tefsiri, bâtinî te'vili, lugavî ve mecazî izahlarının yapıldığı hacimli bir tefsir olup âyetlerin sözlük anlamları yanında tasavvufî işaretler, fikhî meseleler, akaide dair hükümler ve ahlâkî prensiplere yer vermesiyle dikkat çeker. Ana kaynağı *Tefsîrü'l-Celâleyn* yanında Taberî, İbn Kesîr, Zemahşerî, Nisâbü'rî, Kurtubî, Beyzâvî, Âlûsî ve Tantâvî el-Cevherî'nin tefsirlerinden, Gazzâlî'den, İbnü'l-Fârîz, Abdülkerîm el-Cilî, Abdülazîz ed-Debbâğ gibi mutasavvıfların eserlerinden, *Şaḥîḥayn*'dan faydalanmıştır. Dinî ilimlerden başka, edebiyat, tarih, coğrafya, felsefe, tabiî ve riyâzî ilimlerin de verilerinden yararlanan müellifin, üzerinde yirmi yıl kadar çalıştığı yirmi ciltlik eser 1960 yılında basılmak üzere Tanca'ya gönderilmiş, ancak yayıncı maliyet sebebiyle basımından vazgeçmiş, eser daha sonra neşir için Kahire'ye yollanmıştır. Ezher şeyhi Mahmûd Şeltût, her biri kendi açısından eseri gözden geçirmek üzere on iki uzman görevlendirmiş, uzmanlar önemli bir hataya rastlamadıklarını bildirmişlerdir. İlk dört cildi basıldıktan sonra (Kahire 1966, 1408/1987) neşri tamamlanamayan eserin tamamı yirmi cilt halinde Senegal Cumhuriyeti Başkanı Abdoulaye Wade'nin teşebbüsüyle Mısır'dan getirilerek Güney Afrika'da Durban şehrinde Ahmed Dîdât'ın kurduğu Centre International de Propagation Islamique tarafından yayımlanmıştır (2006). 2. *Tenbihü'l-ağbiyâ 'alâ istihâleti rû'yeti'l-Bârî Te'âlâ bi'l-ebşâr fi'd-dünyâ şer'an li-ğayri'l-enbiyâ'*. Senegal'deki Ticânî şeyhi İbrâhim Niyâs'ın görüşlerine reddiye olarak kaleme alınmıştır. 3. *Tenfîsü's-sâlihîn min müşevvişâtî't-ṭâlihîn*. İlk eşini boşayıp onun kız kardeşiyle evlenmeyi meşrû görmeyenlere reddiye mahiyetinde yazılmıştır (Saint Louis, ts.).

el-Hâc Ahmed'in diğer bazı eserleri de şunlardır: *Kâşifetü'l-hicâb fi 'ilmi'l-hisâb* (Saint Louis, ts.), *İfâdetü'l-müstefid fi 'akâ'idî't-tevhîd, Şerhu'l-Bâcûrî, İḳâzû'l-vesnân 'alâ âfâtî'l-ḳalb ve'l-lisân, Naşihatü'l-iḥvân ve tahzîri'l-hillân fi't-ṭa'n bi-â'dâdî'l-ây fi evliyâ'i'llâh, Ecvibe 'an es'ile fi'l-virdi't-Ticânî, el-İḳdû's-semîn fi ḥadîşî's-sâdîḳi'l-emîn, el-Ḥas 'ale'l-ittifâk ve*

terki'l-mirâ' ve's-şikâḳ fi'l-imâme ve'l-mesâcid 'ale'l-ittifâk (ahlâk), *Cilâ'ü'l-ḳulûb min fetḥi 'allâmi'l-ğuyûb* (vaz), *'Unvânü't-ṭirâz fi'r-riḥle ile'l-Hicâz, Târiḥu'l-Hâc 'Ömer, Lemḥa muṭavvele fi şe'ni's-Şeyḥ 'Ömer el-Fûtî, er-Red 'alâ Risâleti'l-Hâc Ahmed Câc Dâ'ire, Es'ile ve ecvibe ma'a'l-Hâc Mâlik Siy, Cilâ'ü'l-fühûm fi nevâdiri'l-'ulûm, Ğarîbü'l-luğatî'l-'Arabîyye, Dîvânü şî'r, er-Ravzû'n-nedâ 'ale'l-Maḳşûreti'd-Düreydiyye, Temrînü't-tullâb* (nahiv), *Dîvânü'l-ḥuṭab, Ḳaşıde fi rişâ'i'l-Hâc Mâlik Siy ve'l-Hâc 'Abdillâh Niyâs* (eserleri ve yazma nüshaları için bk. Hunwick, IV, 325-327).

BİBLİYOGRAFYA :

Amar Samb, *Essai sur la contribution du Sénégal à la littérature d'expression arabe*, Dakar 1972, s. 33, 249-257, 511; V. Monteil, *L'Islam noir: Une religion à la conquête de l'Afrique*, Paris 1980, s. 167-169; Cherno Ka Habib, "L'école de Sokone et la vie de son fondateur Hadj Ahmad Deme (1885-1973)", *Culture et civilisation islamiques: le Sénégal*, Rabat 1994, s. 177-180; J. O. Hunwick, *Arabic Literature of Africa: The Writings of Western Sudanic Africa*, Leiden 2003, IV, 324-327; C. B. Wane, *L'Islam au Sénégal, le poids de confréries ou l'émiettement de l'autorité spirituelle* (doktora tezi, 2010), Université Paris-Est-Université Cheikh Anta Diop de Dakar, s. 35, 115, 201, 237, 266, 272; Muhammed er-Râdî Kennûn el-Hasenî, *el-Fihrisü's-şâmil li-mû'el-lefâtî't-tarîḳatî't-Ticânîyye*, Rabat, ts. (Dârü'l-emân), s. 9, 34, 60; Kebâ İmrân, "Dem, el-Hâc Ahmed b. Muhammed el-Emîn", *Mu.AU*, IX, 277-279; Seydina Ousmane, "Dyaou Nayirayni: La grandissime dimension de l'œuvre d'un homme multidimensionnel", https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=10201618074873687&id=652383521471843 (20.03.2015); "Ahmed Dem", *Mu'cemü'l-bâbiṭin li-şu'arâ'i'l-'Arabîyye fi'l-ḳarneyni't-tâsi' 'aşer ve'l-'işrîn*, http://www.almoajam.org/poet_details.php?id=502 (20.03.2015); "Elhadji Ahmadou Deme (1890-1973)", https://www.serigneahmeddeme/info?tab=page_info (20.03.2015).

▲ AHMET ÖZEL

el-HÂC MÂLİK SÎ

(bk. MÂLİK b. OSMAN).

el-HÂC MERHABÂ

(الحاج مرحبا)

Muhammed Fûdî Sânûgû b. Muhammed el-Münîr b. İbrâhim (1896-1981)

Burkina Fasolu âlim ve tarihçi.

12 Rebîülevvel 1314'te (21 Ağustos 1896) Batı Afrika ülkelerinden Burkina Faso'nun Bobo-Dioulasso şehrinde doğdu. Daha çok el-Hâc Merhabâ diye anılır.

Annesi Fâtîma bint Muhammed Fûdî b. Saîd'dir. Hem babası hem annesinin dönemin tanınmış isimlerinden Muhammed Mustafa b. Abbas Sânûgû'nun soyundan geldiği söylenmektedir. Muhammed Fûdî annesinin memleketi olan Dârüsselâmî'de (Darsalami) yetişti. İlk eğitimini hattat olan babasından aldı. Sekiz yaşında hıfzını tamamladı. Dokuz yaşında iken babası ve ardından annesi vefat edince Kur'an öğrenimine, sekiz yıldan fazla bir süre Muhammed b. Ahmed el-Velî olarak da bilinen Turu Kuru lakaplı Ebü'l-Abbas Ahmed Sânûgû'nun yanında devam etti. Aralarında Bondukulu Ebû Bekir b. Hasan b. Abdülkâdir Timiti ve Kete Krakyeli el-Hâc Ömer b. Ebû Bekir'in de bulunduğu birçok hocanın yanında öğrenimini sürdürdü. Mâlikî mezhebine mensup olan el-Hâc Merhabâ ilim tahsili için seyahatlere çıktı. el-Hâc Ömer'in tavsiyesiyle önce Lokoja'ya (Nijerya) gidip belâgat ve fıkıh tahsil etti. Ardından Kumasi'de (Gana) Muhammed Bako ve İmam Abbas el-Muhaddis gibi ilim adamlarından ders okudu. el-Hâc Ahmed ed-Demengerî ve el-Hâc Ali el-Halîfe de onun hocalarındandır.

el-Hâc Merhabâ'nın yaşadığı coğrafya Sahrâ çölü üzerinden geçen ticaret yollarına uzak kaldığı için basılan kitapların ve yapılan ilmi çalışmaların bu coğrafyaya ulaşması oldukça zordu. Çalışmalardan haberdar olan hocalar bunları özetler ve haklarında açıklamalar yazardı. el-Hâc Merhabâ da birçok eseri ihtisar ve şerhetti, Arap diliyle ilgili çeşitli eserler yazdı, ayrıca bölgedeki müslüman topluluklarla ilgili bilgiler içeren kitaplar kaleme aldı. Onun dolaştığı yerler arasında Gana'nın özel bir yeri vardır. Uzun yıllar öğrenimini burada sürdürdü ve pek çok eserini burada yazdı.

Ticânîyye tarikatına mensup olan el-Hâc Merhabâ 1937'de hacca gitmek için Accra'dan yola çıktı. Lagos'ta Âdem Abdullah el-İlûrî ve Âdem Ne-Meaci ile görüştü. N'Djamena'da (Çad) aralarında Muhammed el-Mehdî, fakih Ebü'l-Kâsım, Şerîf Abdurrahman ve Şerîf Ahmed'in de bulunduğu Ticânî tarikatının ileri gelenlerinden pek çok kimseyle tanıştı. Abdülmü'min b. Ahmed b. Selâm'dan icâzet aldı. Hicaz bölgesinde de Ticânî tarikatına mensup pek çok kişiyle görüştü. Medine'deki Batı Afrika Ticânî lideri Ahmed b. Abdurrahman el-Katâgumî'den de icâzet aldı. Bunun yanı sıra Ticânîyye tarikatından Şeyh el-Hâc İbrâhim İnyâs es-Senegâlî'ye ayrı bir ilgi